ҮСЕШТӘ ӨЗЕЛЕП КАЛГАН ИҖАТ

Язучы Мәхмүт Хәсәнов 1927 елның 21 декабрендә Татарстанның хәзерге Теләче районы Югары Кибәхуҗа авылында һөнәрче гаиләсендә туа. Нәни малай чагында ук аңа, тегүчелек белән көн күргән әтисенә ияреп, бик күп авылларны, бистәләрне йөреп чыгарга туры килә. Төрле кешеләр белән очрашу, аларның сөйләшүләрен тыңлау, бер-берләренә булган мөнәсәбәтләренә шаһит булу малайның күңелен баета бара, аны күзәтүчән итеп тәрбияли. Авылларда бик матур итеп сөйләшүче әби-бабайларга тап килсәләр, аның өчен зур бәхет була. Әби оекбаш бәйли, бабай чабата тукый, әмма бер-берләре белән шулкадәр матур итеп гәпләшәләр, сүз арасында китап сөйләүләр, нинди дә булса мәзәк хәлләрне искә төшерүләр, хәтта җырлап җибәрүләр дә була. Болар шушы Мәхмүт исемле малай өчен мавыктыргыч бәйрәмгә әверелә. Соңыннан ул аларча итеп шул ишеткәннәрен сөйләргә өйрәнә. Икенче авылга баргач, әтисе Максуд абый кич утырып тегү теккән озын кичләрдә малайга яңа хуҗаларга нинди дә булса берәр кыйсса сөйләргә куша. Малай ялындырып тормый. Әле кичә генә күрше авылда ишеткәннәрен сөйләп күрсәтә. Теге әби-бабайлар кебек итеп кирәк урында тавышларын үзгәртеп, аларча такмаклап та куя, төрле кешеләрнең сүзләрен аларның үзләренә хас төсмерләр белән әйтергә тырыша. Нәтиҗәдә өйдәгеләр бу кечкенә кәмитчене кабат-кабат сөйләтәләр. Аның әртислек осталыгын тагын да чарлый баруын тәэмин итәләр. Аларга да күңелле, боларга да хуҗалар белән үз кешеләр булып әверелү әйбәт.

Малайга ун яшь тулганда, аларның гаиләсе Яшел Үзәнгә күчеп килә. Биредәге мәктәптә балалар белән берәр чара уздырсалар, Мәхмүткә нинди дә булса роль бирәләр, йә берәр шигырь сөйләтәләр. Ватан сугышы башланганда, Мәхмүткә ундүрт яшь була. Җиде сыйныф тәмамлаган малайга, мәктәптә укуын бүлеп, һөнәр училищесында укырга, заводта слесарь булып эшләргә туры килә. Ләкин күңелендә һәрвакыт үзе өйрәнгән рольләрнең сүзләре, шигырьләр яңгырый, мөмкинлек булган саен яңаларын өйрәнә. Завод үзешчәннәре белән концертлар куюда катнаша, хәтта, госпитальгә барып, яралылар янында да чыгышлар ясарга туры килә. Мөлаем йөзле, зәңгәр

күзле яшүсмернең зурлар гына кичерә алырлык хисләр белән тулы әсәрләрне йөрәккә үткәреп сөйләве тыңлаучыларны әсәрләндерә, аның укуын кабат-кабат сорыйлар. Бу исә аны тагын да иҗатка рухландыра. Татар язучылары әсәрләре белән бергә ул рус авторлары шигырьләрен дә уңышлы укый. Бигрәк тә В. Маяковский һәм сугыш чоры шагыйрьләренең җиңүгә ышаныч уятучы әсәрләре аның укуында көчле яңгырыйлар. Урта мәктәптә укуын дәвам иттерергә дә көч һәм мөмкинлек таба.

Ничектер шулай килеп чыга, нәкъ менә сугыш елларында ул үзенең киләчәк юлы сәнгать белән бәйләнергә тиешлеген аңлый. 1944 елда, газетада белдерү күреп, Мәскәүгә, театр артисты булу өчен, укырга китәргә карар бирә. Илебезнең сугышта җиңүләрен күреп рухланган завод җитәкчеләре аңа китәргә рөхсәт итәләр. Станокта эшләүче иптәшләре дә, синең өчен дә тырышырбыз, дип, аңа фатиха бирәләр. Бу көннәрне искә төшереп сөйләшкәндә, ничә дистә еллар үткәч тә, аның күзләре яшьләнүе табигый булгандыр. Болар, әлбәттә, рәхмәт хисләренең тирәнлеген аңлата иде. Мәскәүдә А. В. Луначарский исемендәге Бөтенсоюз театр институтында (ГИТИСта) укыганда, соңыннан да аның күңелендә үзен эшче һөнәренә өйрәткән остазларга, авыр еллар кыенлыгын бүлешкән хезмәттәшләренә күңелендә җылылык саклана. Алга таба, теге яки бу образны иҗат иткәндә, турыдан-туры ул елларда үзе аралашкан кешеләр турында язмаса да, алар аңа һаман да илһам биреп торалар.

Укуны тәмамлап Казанга кайткан яшь артистны яшь тамашачылар театрына (ТЮЗга) эшкә билгелиләр. Ул вакытта анда татар телендә уйнаучы труппа да эшли. Мәсәлән, аның «Козыкөрпеш һәм Баян-сылу» әсәре буенча куелган спектакльдә уйнавын өлкән буын вәкилләре хәзер дә искә төшерәләр. Монда аны беренче көннәрдән үк талантлы артист итеп таныйлар. Аның Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театрына эшкә чакырылуы да күп нәрсә турында сөйли.

Әле Мәскәүдә укыганда да, аннан кайткач та Мәхмүт каләм тибрәтә башлый. Артист булып эшләгәндә дә, матбугатта аның язмалары, мәкаләләре басыла, хикәяләр дә озак көттерми. Аларны хуплыйлар, анда каләм куәсе барлыгын әйтәләр. Ул, кискен карарга килә, аның киләчәк тормышы журналистика һәм язучылык эшенә багышланырга тиеш. Шуңа күрә эшкә республика газетасына күчә, соңрак Татарстан радиосында әдәби хезмәткәр, хәбәрче булып эшли. 1952 елда аның «Беренче хикәяләр» исемле җыентыгы аерым китап булып басылып чыга. Замандашлары анда тупланган әсәрләрне яратып кабул итәләр. Егерме биш яшендә, шул рәвешле, ул инде язучы булып таныла. Хикәяләрдә илленче еллар яшьләренең

тормышы, уй-хыяллары, омтылышлары бик матур итеп, төрле хәл-әхвәлләрдә сурәтләнгән, укучыларга төрле шартларда кыю, намуслы һәм әхлаклы булып калуның үрнәкләре бирелгән. Шул рәвешле, М. Хәсәнов иҗат эшен аеруча игелекле юнәлештән, сәнгать чаралары белән балаларда кешелекле хисләр тәрбияләүдән башлый.

Баһадирларныкыдай зур гәүдәле, тирә-якка һәрвакыт кызыксынып караучы күзләреннән җылылык бөркегән бу кеше язучы өчен иң кирәкле хасиятләрнең берсен — сабыйлык хисләрен һәм сыйфатларын озак вакытларга саклап калган. Гомумән, шушы сыйфаттан башка кеше әдип була аламы икән? М. Хәсәнов балалар белән аралашудан, алар өчен язудан ялыкмый. Бу өлкә аны даими үзенә җәлеп итеп тора. Ул гына да түгел, балалар өчен язганнары аның иң уңышлы әсәрләре түгелме икән әле. Язучы иҗатындагы казаныш саналырга тиешле «Җирән кашка» повесте үзе генә дә бу турыда ачык сөйли. Кеше белән табигать арасындагы аерылмас бердәмлек бу әсәрдә никадәр дөрес тотып алынган, үзенә бер нәфислек белән сурәтләнеп бирелгән. Шәйми агайның атларга булган мөнәсәбәте аша кешенең олы җанлы, шәфкатьле булуына сокланасың, хайванның да яратуга тугрылык белән җавап бирүен күреп кинәнәсең. Г. Ибраһимовның «Алмачуар»ыннан килә торган теманың уңышлы дәвам иттерелүенең бер мисалы бу. Язучы Р. Төхфәтуллин да әсәрне югары бәяләгән иде. «Ат язмышы аша халкыбыз тормышының кызыклы һәм гыйбрәтле сәхифәләре ачыла әсәрдә, сюжеты мавыктыргыч һәм җыйнак, теле дә йөгереклеге һәм нәфислеге белән куандыра» (Төхфәтуллин Р. Дулкыннар ярга кага // Казан утлары. — 1977. — № 12. — Б. 171). Табигатькә сак мөнәсәбәт дигән иң изге максат куеп язылган әсәр әнә шулай укучылар күңеленә барып иреште.

Шушы ук тема «Без алтынчы «А»дан» хикәясендә дә үстерелә. Билгеле, бала вакытта үз тирәндәге кешеләрне аңлап, аерып бетерү шактый кыен. Әгәр иптәшеңнең ямьсез сыйфатлары күзгә күренеп торса, аны тану кыен түгел, әлбәттә. Әмма ул Илсур Әсәдуллин кебек отличник булса, эш кыенлаша төшә. Илсурның кемлеген ачыклау аның табигатькә булган мөнәсәбәтен белү аша мөмкин икән. Дөрес, автор биредә дидактика хисабына сәнгатьлелекне бераз йомшарта төшкән. Аның каравы икенче әсәр — «Шайтан малае» хикәясе сюжетының тыгызлыгы, киеренкелеге белән нәни укучыларны тирән дулкынландыру көченә ия. Хикәя кечкенә Бикинең батырлыгы, малай күңелендә утлы өермәдәй бара торган хис-кичерешләр ташкыны, аның үзенә тапшырылган эшкә гаять олы җаваплылык белән каравы, көчле ихтыяры турында сөйли. Яшь укучылар күңеленә әсәр әнә шул ягы

белән тәэсир итә дә. Автор, Бикинең, шулай ук Нурмый кебек җитәкчеләр эшчәнлегенең мәгънәсен төшенергә мөмкинлек бирүче сәнгатьчә тасвирлау куллана. Бики Нурмыйның имчәк баласын коткара. Хәер сорашып көн күргән, кешеләр сихерче дип атаган Вәсбикамал карчыкның кешелеклелеге дә таң калырлык итеп сурәтләнгән.

Балалар өчен язылган әсәрләрдә кеше күңелен тасвирлау тәҗрибәсе М. Хәсәновка өлкәннәр тормышын яктыртканда да ярдәм итте. Әйтик, аның урман эшчеләренә багышланган әсәрләре дә бар. Әлеге тема язучының беренче повестьларыннан булган «Урман шаулый» (1953) әсәрендә шактый уңышлы гәүдәләнеш тапкан. Повестьны кызыклы иткән як, әлбәттә, кешенең урманга, табигатькә булган карашын күрсәтү генә түгел. Бередә шактый гыйбрәтле язмышлар һәм персонажлар арасындагы катлаулы мөнәсәбәтләр тасвирлана.

Төп герой Көлемсәр — урман хуҗалыгының алдынгы эшчесе. Шуның өстенә аңа табигать тарафыннан бик матур тавыш та бирелгән. Яшь ягыннан бераз өлкәнрәк булган ире Зариф аңа гаилә бәхете бүләк иткән. Әмма Көлемсәр институттан диплом язу өчен килгән Нияз белән мавыгып китә. Килешле буйсынлы, матур итеп сөйләшә белүче, төрле зәвыклы манераларга өйрәнгән егеттә ул моңа кадәр татып карамаган мәхәббәтен тапкандай була. Нияз да аның белән очрашу юлларын эзли, үз кыланышларына хисап бирә алмыйча, хатынның башын иләсләндерә бирә. Бу сәер мәхәббәт, ничек кинәт кабынса, шулай тиз генә сүнә дә (кинәтлек, гомумән, М. Хәсәнов персонажларына хас нәрсә). Барысы да үз урынына утыра. Нияз китеп бара. Көлемсәр белән Зарифның гаиләсе тагын да ныгый төшә. Бусы — әсәрдәге мәхәббәт «өчпочмагына» корылган коллизия. Ул әллә ни катлаулана алмый. Чөнки «өчпочмак»тагы иң үткен булырга тиешле образ — Зариф — үз хатынының чит егет белән очрашуларына үтә тыныч карый; тавыш-гауга куптармый, көндәше Ниязны шахмат уенында җиңү белән канәгатьләнә. Ягъни аңарда җанлы кешеләр өчен табигый булган горурлык юк. Шуңа күрә әсәрнең бу сызыгына укучылар битараф карый башлый. Сәбәп ачык: геройлар үзләре өзгәләнмәгәч, укучы да пошынмый.

Безнеңчә, әсәрдә хезмәт даирәсендә барлыкка килгән конфликтка бәйле хәл-әхвәлләр уңышлырак кебек. Урман хуҗалыгына җитештерү планын күләм буенча да, ассортимент ягыннан да арттырыбрак биргәннәр. Директор Бәдри агай шушы бурычны ничек итеп үтәү турында баш вата. Гамәлдәге хезмәт мәйданнары һәм эш кораллары белән генә планны үтәп булмаячак. Ни эшләргә, яңа мөмкинлекләрне кайдан табарга? Җитмәсә баш инженер Сәйфиев әлеге көч җитмәстәй бурычларны үтәргә атлыгып тормый, өстәмә планнан баш тарту ягын

каера. Әмма күпчелек моның белән килешми. Үз гаиләсенә янаган куркынычка салкын кан белән караган Зариф та бу очракта тапкырлык һәм тырышлык күрсәтә. Нәтиҗәдә өстәмә җитештерү мәйданы да табыла, кешеләр дә бу мөһим бурычны үтәү өчен туплана. Иҗади хезмәт нәтиҗәсендә, Галләм кебек, башларын кирәкле юнәлештә эшләтергә сәләтле кешеләр җитештерүне нык тизләтердәй кыю тәкъдимнәр белән чыгыш ясыйлар. Сәйфиевләр, Хәмитләр никадәр генә өметсезлек мохите тудырырга тырышмасыннар, гомуми эш көннән-көн җанлана, эзгә төшә бара. Әлбәттә инде, әсәр күмәк эшнең тантанасы белән тәмамлана.

Күргәнебезчә, яшь язучы әле интим һәм хезмәт өлкәсендәге каршылыкларны оста итеп кисештерә, җайлы гына итеп үрә алмый, алар бер-берләреннән бәйсез хәлдәрәк үсәләр. Һәр ике сызыктагы каршылыкларның йомшаклыгы сурәтләнгән кешеләрнең холык-фигыльләрен тулы ачу мөмкинлеген бирми. Нәтиҗәдә Зариф кебек шактый җансыз плакат-образ барлыкка килә. Әмма шул хәлендә дә тәнкыйть әсәргә карата җылы гына фикерләр әйтте (Иделле Г. Язучы һәм аның китабы. – Казан : Татар. кит. нәшр., 1964. – Б. 143–144). М. Хәсәнов илле яшь тулу уңае белән чыккан җыентыгына (1977) әлеге повестьны да кертте. Биредәге әсәрләр аның каләменең шактый тәҗрибә туплаганын, камилләшә төшкәнен күрсәтәләр иде. Шул осталыгын әлеге повестьтагы ике сызыкның да бердәй үткенлегенә ирешүдә файдаланган очракта тагын да отышлырак булган булыр иде. Әмма автор моны эшләүне кирәк дип тапмаган.

Мәхмүт Хәсәновны хезмәт кешеләре, аерым алганда, күбрәк эшчеләр турында язучы дип санау гадәткә кергән. Монда дөреслек юк түгел. Бигрәк тә иҗат чорларының беренче яртысында. Язучы үзенең эшчәнлеген дә Яшел Үзәндәге һөнәр мәктәбе укучысы, аннан соң эшче булып башлап җибәргән. Аның хезмәт кешеләренә карата күңелендә ихтирам саклавы әнә шуннан килә булса кирәк. Әсәрләренең күпчелек геройлары да шулар арасыннан. Әмма ул ара-тирә үзенең төп темасына «хыянәт» итеп тә алгалый. Алтмышынчы еллар башында әдип авыл хезмәтчәннәренә багышланган «Саф җилләр» романын бирде, ә ун елдан соң аның «Хәдичә» дип исемләнгән икенче китабын иҗат итте.

Әлеге дилогиядә автор ил тормышын ныгытуга барлык көчен, ихтыярын биреп эшләүче Мәдинә, Җәмилә, Хәдичә кебекләрнең бик тә үзенчәлекле образларын сурәтләде. Әлеге романнар кырыс тормыш мохитен эстетик үзләштерүгә кертелгән әйбәт кенә өлеш булды. Әдәби җәмәгатьчелек тә аны, нигездә, җылы кабул итте. Язучы Х. Сарьян, мәсәлән, мондый фикер әйтте: «М. Хәсәнов... колхоз тормышын, кешеләрен, эш шартларын белеп яза. Ә белеп язылган әйбер һәрвакыт